

MARCEL RICHARD

(1907 - 1976)

Υ Π Ο

ΗΛΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ

Ἐντ. Ὑφηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ὁ Marcel Richard ὑπῆρξεν εἰς ἓκ τῶν μεγαλυτέρων συγχρόνων πα-
τρολόγων καὶ ὁ θάνατος αὐτοῦ ἀφήνει δυσαναπλήρωτον κενόν. Οἰαδήποτε
προσπάθεια σκιαγραφήσεως τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ θὰ εἶναι ἡμιτελής,
διότι συνεδύαζεν ἐν ἑαυτῷ προσόντα καὶ ἰκανότητας συνάμα ὅμως καὶ ἀρετὰς
σπανίως συνυπαρχούσας εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον. "Ὅσοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ
τὸν γνωρίσουν προσωπικῶς εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀλήθειαν τῶν ὡς
ἄνω λόγων. Εἰς τὸν Marcel Richard συνεδυάζοντο ἡ εὐγένεια καὶ ἡ γλυκύ-
της τῆς ψυχῆς μὲ τὴν σταθερότητα, τὴν ἐπιμέλειαν, τὴν μεθοδικότητα, τὴν
βαθύτητα σκέψεως καὶ τὴν γλαφυρότητα ἐκφράσεως.

Ὁ Marcel Richard συγχρόνως ἦτο καὶ φιλέλλην καὶ συχνὰ ἐπεσκε-
πτετο τὴν Ἑλλάδα, ἰδίᾳ δὲ τὰ θρησκευτικὰ κέντρα αὐτῆς, ὅπου ἠδύνατο νὰ
ἀνεύρη καὶ μελετήσῃ τοὺς ἀρχαίους κώδικας. Ὡς ἐλάχιστον φόρον τιμῆς εἰς
μνήμην τοῦ μεγάλου τούτου ἐργάτου τοῦ πνεύματος παρουσιάζομεν τὸ ἀκο-
λουθοῦν σημείωμα.

Ὁ Marcel Richard ἐγεννήθη τὸ ἔτος 1907 εἰς τὸ Cholet τῆς δυ-
τικῆς Γαλλίας νοτιότερον τῶν πόλεων Angers καὶ Νάντης καὶ εἰς ἀπό-
στασιν πενήτηντα περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ ἐκάστην ἐξ αὐτῶν. Μετὰ τὰς
ἐγκυκλίους αὐτοῦ σπουδὰς εἰς τὸ Combrée καὶ εἰς Saint-Brieuc εἰσηλθεν εἰς
τὸ Σεμινάριον τοῦ Ἀγίου Σουλπικίου, ὅπου ἐπεδόθη εἰς τὴν μελέτην καὶ μά-
λιστα εἰς τὴν καλυτέραν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ τὴν καθο-
δήγησιν τοῦ Roland de Vaux, τοῦ μετέπειτα διευθυντοῦ τῆς Βιβλικῆς καὶ
Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς Ἱερουσαλήμ.

Τὸ ἔτος 1930 ἐχειροτονήθη κληρικὸς καὶ ἐστάλη εἰς Ρώμην ὡς ἐφημέ-
ριος εἰς τὸν ναὸν Saint-Louis des Français. Ἐκεῖ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συγ-
γράψῃ καὶ τὴν θεολογικὴν αὐτοῦ διατριβήν, μελέτην περὶ τοῦ Θεοδωρήτου τοῦ
Κύρου, διὰ τῆς ὁποίας ἔγινε διδάκτωρ εἰς τὸ Angelicum τὸ 1932. Εἰς τὴν Ρώ-

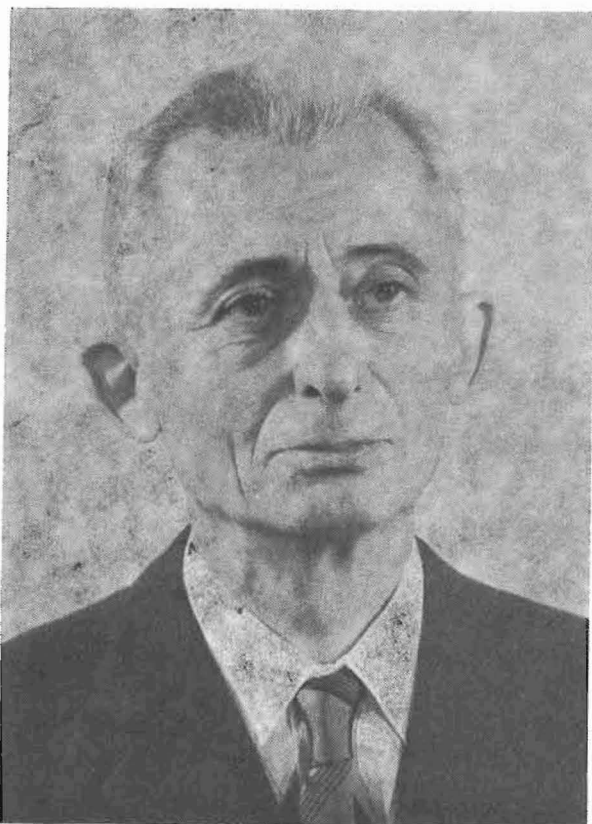
μην εἶχε τὴν εὐτυχῆ συγκυρίαν νὰ γνωρίσῃ τὸν μετέπειτα καρδινάλιον Εὐγένιον Tisserant, ὁ ὁποῖος ἦτο τότε διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Ὁ Tisserant παρεκίνησε τὸν νέον ἐπιστήμονα νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, ἐν ὧφει μάλιστα τοῦ καταρτισμοῦ ἐνὸς ἀναλυτικοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων. Μὲ τὴν ἐπιμέλειαν ἣ ὁποία πάντοτε τὸν διέκρινεν ὁ Richard ἡσχολήθη ἐπὶ τριετίαν μὲ τὴν λεπτομερῆ ἀνάλυσιν ἑκατοντάδων ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Τὸ ἔτος 1934 ὁ Μ. Richard ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Αἰλλης, ὅπου ἐδίδαξε Πατρολογία καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν (εἰδικώτερον τὴν ἑλληνικὴν τῆς Ἀγ. Γραφῆς). Τότε ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ δημοσιεύῃ τοῦλάχιστον δύο ἐπιστημονικὰ ἄρθρα κατ' ἔτος, ἀπόφασιν τολμηράν, τὴν ὁποίαν, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Gerard Garitte εἰς τὴν παρουσίᾳ τῆς προσωπικότητος τοῦ Μ. Richard κατὰ τὴν ἐπίσημον ἀνακήρυξιν αὐτοῦ ὡς ἐπιτίμου διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν γενομένην τὴν 30ῆν Νοεμβρίου τοῦ 1971, ἔχι ἀπλῶς ἐπραγματοποίησεν ἀλλὰ καὶ ὑπερέβη, δεδομένου ὅτι εἰς διάστημα τριάκοντα καὶ πέντε ἐτῶν (1934-1970 ἐξαιρουμένων τῶν ἐτῶν 1940-1941) ἐδημοσίευσεν ἐνενήκοντα δύο ἐπιστημονικὰς μελέτας. Κατὰ τὰ δύο ἔτη τοῦ πολέμου ὑπηρέτησεν εἰς τὸν στρατὸν ὡς ὑπολοχαγὸς πεζικοῦ, ἐτραυματίσθη, ἠχμαλωτίσθη ἐπὶ ἑξ ἑβδομάδας ἀλλ' ἐπέτυχεν νὰ διαφύγῃ.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1940 ἀναζητῶν ἐργασίαν ἤλθεν εἰς Παρισίους ὅπου συνηντήθη μὲ τὸν ἐν ἐξορίᾳ ἐπιμελητὴν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ Robert Devreesse, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἰδρυσιν ἑλληνικοῦ τμήματος εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Ἐρεύνης καὶ Ἱστορίας τῶν κειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῶν Παρισίων. Ἐνα μῆνα ἀργότερον ἀνέλαβεν ἐργασίαν εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1941 μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἀπὸ ταξίδιον εἰς Βρεττανίαν μετ' ἐκπλήξεως ἐπληροφορήθη ὅτι τὸ τμήμα τοῦ ὁποίου προΐστατο ὁ R. Devreesse μὲ ὄλον τὸ ἔμφυχον καὶ ἄψυχον ὕλικόν ποῦ διέθετε παρεχωρήθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Ὁ Richard κατόπιν τούτου ἐκαλεῖτο νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἑλληνικὸν τμήμα τοῦ Ἰνστιτούτου. Εὐλόγως ἐπομένως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ἰδρυτὴς αὐτοῦ.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1942 ὁ Μ. Richard ἠδυνήθη νὰ ἐπαναρχίσῃ τὰς παραδόσεις του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Αἰλλης. Παραλλήλως ὁμως δὲν ἐγκατέλειπε τὴν θέσιν του εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον φοβούμενος μήπως μετὰ τὴν παραίτησιν αὐτοῦ καταργηθῇ ἡ θέσις. Τόσον μεγάλη ἦτο ἐξ ἄλλου ἡ προσφορὰ τοῦ Ἰνστιτούτου, ὥστε ἤξιζε τὸν κόπον νὰ θυσιάσῃ χρόνον καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπαυσιν αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τὰς ἰδικὰς του ἐπιστημονικὰς ἐνασχολήσεις διὰ νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τὴν δυνατότητα ἐρεύνης τῶν εἰς τὰς διαφόρους βιβλιοθήκας τοῦ κόσμου ἐν πολλοῖς δυσπροσίτων ἑλληνικῶν χειρογράφων. Καὶ ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πατερικῶν σπου-

δῶν ὑπῆρξε τεραστία. Ἄρκει νὰ ἀναλογισθῆ τις ὅτι, ὅπως τονίζεται καὶ εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν παρουσίᾳσιν τοῦ καθηγητοῦ Gerard Garitte, δὲν ὑπάρχει διατριβὴ ἢ βιογραφία τῶν τελευταίων ἐτῶν, σχετιζομένη πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων ἢ ὅποια νὰ μὴ ἐκφράζῃ ἐν προλόγῳ τὰς εὐχαριστίας αὐτῆς διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ M. Richard παρασχεθεῖσαν βοήθειαν.

Ὁ Marcel Richard (1907-1976).

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν ἀναλυτικώτερον, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, τὸ ἐπισημονικὸν ἔργον τοῦ M. Richard.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι αὐτοῦ καλύπτουν δέκα ὀλοκλήρους αἰῶνας ἀπὸ τοῦ Β' μέχρι τοῦ ΙΓ'. Συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων καὶ τοῦ Ἴππολύτου μέχρι καὶ τοῦ Ἀκακίου τοῦ Σαβαΐτου, συγχρόνου τῶν σταυροφόρων τῆς Δ' στραυροφορίας εἴλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ. Ὡς αὐτὸς ὁ Marcel Richard σημειοῖ εἰς τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἀνακηρύξεώς του εἰς ἐπίτιμον διδά-

κτορα ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν, ἀρχικῶς δὲν εἶχε κατὰ νοῦν νὰ ἀσχοληθῆ με τοὺς συγγραφεῖς τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: Ἐξ αὐτῶν ὀλίγα μόνον κείμενα σώζονται καὶ ταῦτα εἶναι ἐκδεδομένα. Ἐξ ἄλλου δι' αὐτοὺς ὑπάρχει ἀπέραντος καὶ μάλιστα γερμανικὴ βιβλιογραφία. Ἀργότερον ἠναγκάσθη νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν ἀπόφασίν τοῦ αὐτῆν καὶ νὰ ἀσχοληθῆ εἰδικώτερον με τοὺς Ἰππόλυτον, Ὠριγένη καὶ Μελίτωνα τῶν Σάρδεων, διότι τῶν συγγραφέων αὐτῶν ὄντως ὑπῆρχον ἀνέκδοτα ἔργα καὶ προβλήματα πρὸς λύσιν. Ὁ Μ. Richard, ὁ ὁποῖος πάντοτε ἔδιδε τὸ παρὸν εἰς τὸ Διεθνὲς Πατρολογικὸν Συνέδριον τῆς Ὁξφόρδης δι' ἀξιολόγων ἀνακοινώσεων, ὠμίλησεν εἰς μίαν ἐξ αὐτῶν περὶ τῶν δυσκολιῶν αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν διὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἀγ. Ἰππολύτου ἔγραψε δὲ περὶ αὐτοῦ ἀξιόλογα ἄρθρα εἰς τὸ *Dictionnaire de Spiritualité* καὶ εἰς τὴν «Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν». Συγχρόνως ἠτοίμασε τὴν πρώτην πλήρη ἐκδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Ἰππολύτου εἰς τὸν Δανιὴλ χάρις εἰς τὴν ἀνακάλυψιν εἰς τὸ "Ἁγιον Ὄρος καὶ εἰς τὸ Ἀλένιγκραντ δέκα πέντε φύλλων ἐκ τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τῶν τεσσάρων βιβλίων τοῦ ὡς ἄνω Ὑπομνήματος. Ἐπίσης εἰς τρία ἄρθρα του εἰς τὸ περιοδικὸν *Le Muséon* ὁ Μ. Richard ἔλυσε τὸ πρόβλημα τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ Ἰππολύτου εἰς τὰς Παροιμίας τοῦ Σολομώντος καὶ προπαρεσκεύασε τὴν πρώτην κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν. Τοῦτο τὸ ἐπέτυχε χάρις εἰς τὴν ἀνακάλυψιν ἐν Πάτμῳ ἐνὸς χειρογράφου τοῦ ἀνεκδότου Ὑπομνήματος τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰς Παροιμίας καὶ εἰς τὸ "Ἁγιον Ὄρος τῶν δύο καὶ μοναδικῶν γνωστῶν χειρογράφων τοῦ ἐπίσης ἀνεκδότου διωμνύμου Ὑπομνήματος τοῦ Προκοπίου Γάζης.

Ἐκ τῶν συγγραφέων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος ἡσχολήθη με τοὺς Πέτρον, Ἀθανάσιον, Θεόφιλον καὶ Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, Εὐστάθιον Ἀντιοχείας, Μάρκελλον Ἀγκύρας, Ἀστέριον τὸν Σοφιστήν, Βασίλειον τὸν Μέγαν, Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, Θεόδωρον Μοψουεστίας, Πρόκλον Κωνσταντινουπόλεως, Θεοδώρητον Κύρου ἐκ δὲ τῶν συγγραφέων τοῦ ΣΤ' καὶ Ζ' αἰ. με τὸν Λεόντιον τὸν Βυζάντιον καὶ Ἀναστάσιον τὸν Σιναΐτην, συγγράψας ἀξιολόγους καὶ πρωτοτύπους μελέτας. Ἐκ τῶν πολλῶν μελετῶν του ἐπιγραμματικῶς ἀναφέρομεν κατὰ σειρὰν ἐμφανίσεως τὰς ἐξῆς: Ἡ φιλολογικὴ δραστηριότης τοῦ Θεοδώρητου πρὸ τῆς ἐν Ἐφέσῳ Συνόδου, Ἡ παράδοσις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «Περὶ ἐνανθρωπήσεως» ἔργου τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, Λεόντιος ὁ Ἱεροσολύμων καὶ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος, Ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὄρου «ἀπόστασις» εἰς τὴν θεολογίαν τῆς Σαρκώσεως, Ὁ Ἀγ. Ἀθανάσιος καὶ ἡ Ψυχολογία τοῦ Χριστοῦ κατὰ τοὺς Ἀρειανούς, Ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος ὑπῆρξεν ὠριγενιστής; κ.ἄ. Ἐπίσης σημειοῦμεν τὸ ἔργον του *Asterii Sophistae Commentariorum in Psalmos, quae supersunt, accedunt aliquot homiliae anonymae (Symbolae Osloenses, Fasc. Supplet. XVI)* Oslo 1956, περὶ τοῦ ὁποῦ ἀναλυτικῶς

δμιλοῦμεν εἰς τὰ «Εἰσαγωγικά περὶ τὴν Ἀρειανικὴν ἔριν», τὰ διαλαμβανόμενα εἰς τὸν 37ον τόμον τῆς Ἐκδόσεως τῶν «Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων» τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας (Ἀθήναι 1968, σσ. 149-153).

Αἱ μελέται τοῦ Richard διακρίνονται διὰ τὴν πρωτοτυπίαν των, τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκριβείαν αὐτῶν, ἔλυσαν δὲ ἡ ἔρριψαν φῶς εἰς οὐσιώδη προβλήματα τῆς πατρολογικῆς ἐπιστήμης. Ὅπως κάποτε εἶχεν εἶπει — καὶ εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐπιτυχῆ αὐτοῦ ἀποφθέγματα — «δὲν πρέπει μόνονι μας νὰ ἀνεγείρωμεν ἐμπόδια μὲ μόνην τὴν χαρὰν νὰ τὰ ὑπερπηδήσωμεν».

Ἄλλ' ἡ προσφορὰ τοῦ Marcel Richard ἐκτείνεται πέρα τῶν ὁρίων τῆς Θεολογίας τῶν Πατέρων καὶ τῆς Πατρολογίας γενικώτερον. Καὶ δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἡ ἐκτίμησις αὐτοῦ δὲν περιορίζεται εἰς τὸν κύκλον τῶν Θεολόγων ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν μεγαλυτέρων συγχρόνων φιλολόγων καὶ ἱστορικῶν. Κατὰ τὰ τριάκοντα περίπου ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα διηύθυνε τὸ Ἑλληνικὸν τμήμα χειρογράφων τοῦ Ἰνστιτούτου Ἑρευνῶν καὶ Ἱστορίας τῶν κειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἑρευνῶν τῶν Παρισίων προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἐν πρώτοις κατήρτισεν ἐν Εὐρετήριον τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν Καταλόγων, οἱ ὁποῖοι περιέχουν Ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Ἡ πρώτη ἔκδοσις αὐτοῦ ἐγένετο τὸ 1948 καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ἐξηντήθη. Ἐγένετο δευτέρα ἔκδοσις τὸ 1958, ἡ ὁποία συνεπληρώθη τὸ 1964. Ὁ Richard ἠτοίμασε καὶ δεῦτερον συμπλήρωμα εἰς τὸ πολύτιμον αὐτὸ «Εὐρετήριον», τὸ ὁποῖον ὁ μέγας βυζαντινολόγος Franz Dölger εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «ἔργον κολοσσαῖον». Σημειοῦμεν ἀπλῶς ὅτι κατόπιν τῶν ἐπισταμένων ἐρευνῶν τοῦ Richard ἀνεβιβάσθη ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπὸ τριάκοντα πέντε εἰς πεντήκοντα πέντε χιλιάδας. Ἐξ αὐτῶν ὅμως τὸ ἐν τρίτον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι δυσπρόσιτον εἰς τοὺς ἐρευνητάς. Τὸ «Εὐρετήριον» εἶναι βιβλίον πρώτης ἀνάγκης διὰ πάντας τοὺς ἐργαζομένους ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων πατρολόγους, βυζαντινολόγους καὶ κλασσικοὺς φιλολόγους. Καί, ὡς ἤδη ἔχει σημειωθῆ, ὁ τεράστιος ὄντως χρόνος τὸν ὁποῖον διέθεσεν ὁ Richard διὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ εἶναι ἀσυγκρίτως μικρότερος ἐκεῖνου τὸν ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ διαθέσουσι οἱ διάφοροι ἐρευνηταὶ πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν χειρογράφων.

Παραλλήλως πρὸς τὴν γενικὴν ταύτην ἔρευναν ἐπὶ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικῶν χειρογράφων, καρπὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξε τὸ πολύτιμον «εὐρετήριον» αὐτοῦ ὁ Richard ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν φωτογράφησιν αὐτῶν καὶ τὸν καταρτισμὸν συλλογῆς μικροφίλμς, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι προσιτὰ εἰς ὅλους τοὺς ἐρευνητάς. Εἰς τὸ ἐπίπονον αὐτὸ ἔργον διέθεσεν ὁ ἴδιος ἐπτακοσίας καὶ μίαν ὀλοκλήρους ἡμέρας ἐπισκεφθεὶς ἐνενήκοντα δύο βιβλιοθήκας τῆς Ἰταλίας, Ἰσπανίας, Τουρκίας, Ἀγγλίας, Ρωσίας, Γερμανίας, Κύπρου καὶ μάλιστα τῆς

Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον ἐπεσκέφθη τεσσαράκοντα καὶ ἑννέα βιβλιοθήκας κατὰ τὴν διάρκειαν ἑννέα ἐρευνητικῶν ἀποστολῶν. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιπόνων αὐτοῦ προσπαθειῶν ὑπῆρξεν ὁ καταρτισμὸς, εἰς τὸ Κέντρον τοῦ ὁποῦ προΐστατο, συλλογῆς περισσοτέρων τῶν πέντε χιλιάδων χειρογράφων.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ Richard ἦτο ὁ κατευθύνων νοῦς καὶ εἰς ἕκ τῶν κυρίων συντελεστῶν τῆς Ἐκδόσεως τῶν κειμένων τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων εἰς τὴν σειρὰν Corpus Christianorum, ἡ ὁποία μέχρι σήμερον διαλαμβάνει μόνον Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἐκδίδεται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Dom E. Dekkers. Ὡς πρῶτον μάλιστα ἔργον εἰς τὴν σειρὰν αὐτὴν ἐξετυπώθη τόμος διαλαμβάνων τὰ ἅπαντα τοῦ Ἰωάννου Καισαρείας, τοῦ πρεσβυτέρου καὶ γραμματικοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπεμελήθη ὁ Marcel Richard ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ M. Aubineau. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ Marcel Richard πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὰς Παροιμίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ M. Geerard, τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ ὁποῦ ἐξεδόθη καὶ ὁ πολυτιμώτατος 2ος τόμος τοῦ Clavis Patrum Graecorum διαλαμβάνων τοὺς συγγραφεῖς τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος), αἱ Ἐρωτήσεις καὶ Ἀποκρίσεις τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου (ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ J. Munitiz) καὶ αἱ Ἐρωτήσεις καὶ Ἀποκρίσεις Παμφίλου τοῦ Θεολόγου (ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ A. van Roey). Καὶ αὐτὰ μὲν ἀποτελοῦν μέρος ἐκ τῶν πρὸς δημοσίευσιν ἢ ἐν προπαρασκευῇ μελετῶν τοῦ Richard. Αἱ μέχρι τοῦδε δημοσιευθεῖσαι μελέται του πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν εἰς τρεῖς ὀγκῶδεις τόμους ἐν Βελγίῳ.

Αἱ πολλὰ καὶ ἀξιόλογοι ἔρευνα τοῦ Richard εἶχον ἀπὸ πολλοῦ καταστήσει τοῦτον γνωστὸν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον. Προσεκλήθη νὰ δώσῃ μαθήματα καὶ διαλέξεις εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λουβαίν, εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βόννης, εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Ἀνατολικῶν Λαῶν τοῦ Λένινγκραντ, εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτον Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Μόσχας, εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Στρασβούργου.

Εἰς ἀναγνώρισιν τῶν πολλῶν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσιῶν του τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λουβαίν, ὡς ἤδη ἐδηλώθη, ἐξέλεξε τὸν Marcel Richard ἐπίτιμον διδάκτορα αὐτοῦ. Ἐπίσης οὗτος παρεσημοφορήθη ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς κυβερνήσεως («*Palmes académiques*»). Ὡσαύτως διετέλεσεν ἐπίτιμον μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν τῶν Ἀθηνῶν, μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου, καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Βρεττανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἀκαδημίας τῆς Γοττίνγης. Διετέλεσεν ἀκόμη πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἐπανεκδοσιν τῶν καταλόγων τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων (ἔδρα ἐν Βερολίῳ) ὡς καὶ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Corpus τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς τὴν σειρὰν *Texte und Untersuchungen* τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα ἀμυδρὰν μόνον εἰκόνα δίδουν τῆς μεγάλης μορφῆς τὴν ὁποῖαν σκιαγραφοῦμεν. Θὰ ἦτο τεραστία παράλειψις ἐὰν παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰν τοῦ Marcel Richard δὲν ἐγένετο λόγος καὶ διὰ τὸν ἄνθρωπον Richard, τὸν εὐγενῆ καὶ πρᾶον, τὸν σοβαρὸν ἀλλὰ καὶ προσηγῆ, τὸν βαθῦν εἰς τὴν σκέψιν ἀλλὰ καὶ ἀπλοῦν εἰς τοὺς τρόπους. Ἐπιτραπῆ ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν ὅτι μία ἐκ τῶν ἀρετῶν αἱ ὁποῖαι διέκρινον τὸν μέγαν ἐπιστήμονα ἦτο καὶ ἡ αἰσιοδοξία. Εἰς τὸ δημόσιον μάθημα αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἀνακηρύξει του ὡς ἐπιτίμου διδάκτορος ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν, ὁμιλῶν ἐπὶ τοῦ θέματος «Ἡ ἔρευνα τῶν κειμένων χθὲς καὶ σήμερον» ἐνῶ ἀναλυτικῶς ἀνέφερε τὰς τεραστίας καταστροφὰς αἱ ὁποῖαι ἔχουν προκληθῆ εἰδικώτερον εἰς τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, κυρίως ἐκ τῶν διαφόρων πυρκαϊῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν, δὲν παρέλειψε νὰ κλείσῃ τὸν λόγον του μὲ ἓνα τόνον αἰσιοδοξίας, ἐξαίρων μάλιστα τὰς προσπαθείας αἱ ὁποῖαι καταβάλλονται ἐσχάτως εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον. Τὴν ἀνάπτουξιν ἐξ ἄλλου τῆς τεχνικῆς τὴν ἐθεώρει ὡς ἐν θετικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν βελτίωσιν τοῦ τρόπου μελέτης τῶν χειρογράφων.

Ὅσοι εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσουν τὸν Richard προσωπικῶς — καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων θεολόγων καὶ φιλόλογων συμπεριλαμβάνονται εἰς αὐτούς — θὰ διατηρήσουν ἄσβεστον εἰς τὴν μνήμην των τὴν γλυκεῖαν φυσιογνωμίαν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σκαπανέως τῆς ἐπιστήμης, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐπεδίωξε τὴν προβολήν, ἀλλὰ μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς ζωῆς του καὶ παρὰ τὴν ἐπώδυνον αὐτοῦ ἀσθένειαν εἰργάζετο ταπεινῶς καὶ ἀφανῶς.

Κατακλείοντες τὸ παρὸν σημείωμα καταθέτομεν τοῦτο ὡς εὐλαβῆ προσφορὰν εἰς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου ἐρευνητοῦ Marcel Richard καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς ὡς ἐκδήλωσιν βαθείας εὐγνωμοσύνης δι' ὅσα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων ἔπραξε.